

A kelet-közép-európai felvilágosodásról

Az Akadémiai Kiadó által, Bene Ede szerkesztésében megjelentetett két kötet (1. Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Colloque de Mátrafüred, 3—5 Novembre 1970. Bp. 1971; 2. Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred, 2—5 Octobre 1972. Bp. 1975), a magyar és kelet-közép-európai felvilágosodás korának szentelt első két mátrafüredi kollokvium előadásainak és vitáinak anyagát közli. A tanácskozások hivatalos nyelve a francia, néhány német nyelvű előadáson és hozzászóláson kívül tehát a kiadványok is francia nyelvűek. Tavaly már a III. kollokvium megrendezésére is sor kerülhetett, s ezzel kapcsolatban nyugodtan beszélhetünk már az egész vállalkozás intézményessé válásáról, amit pedig a magyar társadalomtudományok nagy nemzetközi sikerének tekinthetünk.

Úgy látszik, hogy a mátrafüredi tanácskozások kezdeményezője, Köpeczi Béla, az MTA főtítkárhelyettese, jól mérte föl a korábbi elszigeteltségét az utóbbi másfél évtizedben gyors ütemben felszámoló irodalom-, történelem- és művészettörténeti tudományaink megnövekedett nemzetközi tekintélyét (különösen az irodalomtudományi komparatistikában kivívott kezdeményező szerepünket, az A. I. L. C. nemzetközi szervezetének keretein belül), mert a kollokviumok sorozata olyan szakmai fórummá vált, ahova egyre több ország szakemberei jönnek el szívesen, s melynek tanácskozásaira a nemzetközi tudományos élet vezető fórumain, a tudományágak kongresszusain is hivatkoznak.

Külön öröm, hogy a tanácskozások mind témájuknál, mind célkitűzésüknél fogva alkalmasak arra, hogy a környező népek tudósaival összefogva, az eredmények és módszerek kölcsönös ismertetésével igyekezzenek feltárni a közös múlt egyik legfontosabb szakaszát. A felvilágosodás korszaka ugyanis az e tájon élő népek és nemzetek többsége számára a nemzeti újjászületés vagy a nemzetté válás kezdetének kora is volt; de az egyenlőtlen fejlődésből olyan konfliktusok is támadtak, melyek évszázadokra megmérgezték e táj levegőjét, s van még most is rendezni való „közös dolgaink”-on.

A résztvevők egyre nagyobb köre a témában elsősorban érintett országok tudósain (lengyel, német, cseh, szlovák, osztrák, román és magyar) kívül az európai nagyobb nemzeti irodalmak tudományait képviseli, elsősorban a franciát, de 1972-ben szovjet, az 1975-ös III. kollokviumon nyugatnémet és angol tudósok is megjelentek. Részvételük s a vitában való aktivitásuk egyrészt bizonyítja a „zóna” eseményeinek fontosságát a felvilágosodás kor összehasonlító vizsgálatában, másrészt — a „zóna” országai tudósainak egyetemes érdeklődése mellett — az egyik biztosítéka annak, hogy a táj felvilágosodásának vizsgálata sosem veszíti szem elől az egyetemes összefüggéseket.

A kollokviumok témáját a cím is megjelöli. Az a földrajzi régió, melynek felvilágosodás korát vizsgálják, Közép-Európa keleti része. Niederhauser Emil meg-

határozása szerint a német-római császárság és Oroszország között elterülő országok, Lengyelország, a Habsburg-monarchia népei, a két dunai román fejedelemség és a Balkán akkor még török fennhatóság alatt élő népei tartoznak ide. A viták azonban nem érintették a zóna teljességét, a balkáni népek és a délszlávok közül — ez talán tudósaik távollétével is magyarázható — csak a szerbek és görögök kerültek többször említésre. Viszont több előadás és hozzászólás érintette az orosz fejlődés sajátosságait, a nyugati viszonyokat pedig, melyeknek hatása a kelet-közép-európai felvilágosodásra tagadhatatlan, Roland Mortier előadásán kívül számtalan hozzászólás is felidézte.

A kollokviumok célja, mint Köpeczi Béla megfogalmazta, e régió felvilágosodás korának „összehasonlító és interdiszciplináris” vizsgálata, az információk és módszerek kicserélése. Ennek megfelelően a résztvevők valamennyien a felvilágosodás kor specialistái, de nemcsak egy tudományág képviselői, hanem irodalomtörténészek, történészek, az egyes művészeti ágak történészei, nyelvészek, művelődés- és filozófia-történészek.

Az első két kollokvium történeti témák tárgyalásával kezdődött, az első, Benda Kálmán és H. Balázs Éva előadásaival főleg a magyar felvilágosodás korának társadalmával, illetve a magyar jozefinizmussal, különös tekintettel a marxista történetírásunk által sokáig elhanyagolt szabadkőművesség szerepére. 1972-ben már valóban az egész „zóna” felvilágosodásának kérdéseivel foglalkozott a három előadás: Niederhauser Emil az itt élő népeket érdekes és sokak által vitatott tipológiai megközelítéssel nemesi, polgári és nem nemesi nemzetekre csoportosította, s felvilágosult törekvéseink vezető erejének ennek megfelelően hol a nemesség egy részét, hol a polgárságot, hol az értelmiséget (főleg papi) tartotta. H. Balázs Éva és Benda Kálmán előadásai e felvilágosodás két szakaszával, előbbi az abszolutizmus, különösen a jozefinizmus, utóbbi a jakobinus mozgalmak szakaszával foglalkozott.

A második napirendi pontot mindkét alkalommal Sziklay László előadása vezette be, az első alkalommal a modern nemzeti tudat kialakulását kísérte figyelemmel a kelet-közép-európai irodalmakban, másodszer pedig az eszmei, irodalmi és művészeti áramlatokat. A témához érdekes színháztörténeti (Hopp Lajos) és nyelvtörténeti (Gáldi László, Szathmári István, Szilágyi Ferenc) kiegészítéseket olvashatunk, különösen a születő vagy újjászülető irodalmi nyelvek problémáival kapcsolatban. Az I. kollokvium harmadik témája eszmetörténeti problémákat érintett, Mátrai László bevezető előadásával, a negyedik téma pedig a zóna korabeli irodalmi áramlatait tárgyalta, Horváth Károly bevezető előadásával. 1972-ben a zárótétel Roland Mortier bevezető előadása alapján vitatták, a nyugat-európai felvilágosodás egységéről és különbözőségeiről. Közbeszótt művészettörténeti előadások mellett az egyes kelet-közép-európai népek kiemelkedő alakjairól szóló ismertetések gazdagítják az anyagot, melyek közül Némedi Lajos Bessenyei-tanulmányának a magyar felvilágosodás kezdetének 200. évfordulója adott különös aktualitást 1972-ben: az egész kollokviumot is ennek jegyében rendezték.

Az érintett és vitatott problémák sokaságából csak néhány legfontosabbnak látót ragadhatok ki. Közülük is első és csak többé-kevésbé megoldott a felvilágosodás fogalmának meghatározása. Az eltérő megközelítések közül az kapott a legnagyobb figyelmet, mely a feudalizmus és a kapitalizmus közötti átmenet teljes korszakának többé-kevésbé domináns eszmei, ideológiai és művelődéstörténeti áramlataként, olyan tendenciaként fogja fel a felvilágosodást, mint amely az egész életszemléletet és világképet, az embereszményt és a társadalomról való gondolkodást gyökeresen átalakítja. Hordozói mindig azok a társadalmi osztályok vagy rétegek, melyek a leginkább érdekelték a polgári átalakulásban, vagy legalábbis az adott feudális keretek reformok útján végrehajtandó modernizálásában. Már az első két kollokvium vitáiban is állandóan felmerült a felvilágosult abszolutizmus értelmezésének két véglete (polgári átalakítás vagy a feudalizmus megmentése modernizálása útján), ezért vált szükségessé önálló témaként való tárgyalása a III. kollokviumon, Albert Soboul és Kosáry Domokos előadásai nyomán.

Az adott történelmi szituációban, a gazdasági és társadalmi fejlődés adott fokán — némi időbeli eltolódással — szükségszerűen jelentkező felvilágosodás egységét épp az alapok rokonsága biztosítja, különbözőségeit pedig a nemzeti keretek eltérései, s ezeken belül a különböző osztály- és rétegérdekek teremtik meg. Így lehet közép- és kelet-európai viszonyok között egyes országokban (elsősorban Oroszországban és a dunai román fejedelemségekben) a földbirtokos arisztokrácia is érdekelt a felvilágosodás mérsékeltbb áramlatainak befogadásában.

Az ilyen árnyaltsággal felfogott felvilágosodás kezdetei a XVII—XVIII. század fordulójára esnek, először a kompromisszummal hatalomra kerülő polgárság hazájában, Angliában, ahol van még mit bírálni a polgári ráció szemszögéből, majd egy nemzedékkel később Franciaországban. A tárgyalt zónában a XVIII. század közepe óta terjednek a felvilágosodás eszméi, s többé-kevésbé dominánsak maradnak a polgári forradalom győzelméig s a polgári átalakulás befejeződéséig. Ez oly tág időhatárokat biztosít, melyek eszmetörténeti korszakképzésre is csak kérdőjelesen alkalmazhatóak, az irodalom- és művészet-történeteszek számára kényszerűség a saját művészeti águk felvilágosodás korának szűkebb határok közé szorítása, a letűnő barokk műveltség és a diadalmasan felülkerekedő romantika közötti körülbelül fél évszázadra. Mert a romantika, a nyugat-európai polgári forradalmak és a napóleoni háborúk tanulságaiból kinövő mozgalomként a zóna nemzeteinek irodalom- és művelődéstörténetét is áthatja, még polgári forradalmuk győzelme előtt. Az egyik román résztvevő, Cornea megjegyzése a felvilágosodás továbbéléséről a román irodalomban bennünket is figyelmeztet az irodalomtörténeti romantika dominálása, sőt a realizmus kezdetei mellett is még nagy erővel jelentkező felvilágosult ideológiai elemekre reformkorunkban, nemcsak társadalmi-politikai elméleteinkben, hanem nagy szépirodalmi alkotásokban is (Eötvös stb.).

Az első két tanácskozáson az egyik legvitatottabb kérdés vonatkozásában az irodalomtörténeteszek többsége azt a felfogást vallotta, hogy a felvilágosodás irodalomtörténeti korszakának nincs uralkodó áramlata vagy stílusa. Bár itt is hangot kapott az a Nyugaton és Keleten sokak által képviselt nézet, mely többé-kevésbé dominánsnak tekinti a klasszicizmust, mégpedig a zóna irodalmaiban általában két alkorszakra oszthatóan a felvilágosult klasszicizmus és az úgynevezett neoklasszicizmus etapaiban, a jelenlevők többsége a klasszicizmust csak az áramlatok egyikének vélte a továbbélő késői barokk, a rokokó, a szentimentalizmus, sőt a bizonyos műfajokban jelentkező felvilágosult „realizmus” mellett. Érdekes, a zónára sajátosan jellemző színként említették a népiesség kezdetét, s volt olyan, aki az általában elvetett „preromantika” kifejezést is védte, természetesen nem korszakfogalomként, hanem áramlat, tendencia, illetve hullámok értelmében. A „zóna” irodalomtörténeteszeivel többnyire egyetértő francia komparatistákkal (például Voisine, a Sorbonne összehasonlító tanszékének professzora) szemben érdekes színként jelentkezett az 1975-ös tanácskozáson azoknak a nem összehasonlító, hanem francia nemzeti irodalomtudományt képviselő tudósoknak csoportja (Jean Ehrard, Roger Laufer), akik új eszmetörténeti és a strukturalizmus által is érintett formatörténeti felfogás alapján a felvilágosodás egységes stílusáról beszéltek, a rokokóval azonosítva azt. A nézeteikkel folytatott éles vita bizonyítja, nemcsak a „zóna” irodalmának, de még a francia irodalomnak története szempontjából sem könnyű elfogadni véleményüket.

Néhány megjegyzésem is sejtetheti, a mátrafüredi kollokviumok közrebocsátott anyagában milyen friss értesüléseket szerezhet az érdeklődő olvasó a nemzetközi felvilágosodáskutatás aktuális tendenciáiról és eredményeiről. S azt hiszem, joggal várjuk érdeklődéssel a III., 1975-ös kollokvium anyagának megjelenését is.

CSETRI LAJOS